

13.00.00 – ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ

ЎҚУВЧИ-ЁШЛАРДА ИЖОДИЙ-ТАНҚИДИЙ ФИКРЛАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.10.10.009>

Ибрагимова Гулсанам Нематовна

Низомий номидаги Тошкент давлат

педагогика университети доценти, педагогика фанлари доктори

Аннотация. Мақолада узлуксиз таълим тизимида ўқувчиларнинг ижодий ва танқидий фикрлашни шакллантириши ва ривожлантириши масалаларининг аҳамияти кўриб чиқилади. Ижодий-танқидий фикрлашни ривожлантириши бўйича шакл ва усуллар берилган. Ўқувчи-ёшларнинг билиш фаолиятини ривожлантиришга қаратилган, ижодкорлигини ривожлантирувчи, уларнинг мустақил ишлашларига имкон берувчи ва ҳозирги кунда узлуксиз таълим тизимида кенг қўлланилувчи метод ва усуллар таснифи келтирилган.

Калит сўзлар: фикрлаш, узлуксиз таълим, таълим тизими, ижодий ва танқидий фикрлаш, ўрганувчилар, ижодий топшириқлар, малака ва кўникма, шакллантириши ва ривожлантириши.

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКО-КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧЕНИКОВ

Ибрагимова Гулсанам Нематовна

доктор педагогических наук, доцент Ташкентского государственного педагогического университета им. Низами

Аннотация. В статье рассматривается необходимость формирования и развития творческих и критических мышлений учащихся в процессе непрерывном образовании. Рассматривается формы работы над развитием творческих умений. Приводится описание методов и приемов которые приобщает учащихся к познавательной деятельности, развивает их творчество, самостоятельность, и который так широко используются в непрерывном образовании в настоящее время.

Ключевые слова: мышление, непрерывное образования, система образования, творческие и критические мышление, обучающие, творческие задание, умения и навыки, формирования и развития.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF CREATIVE AND CRITICAL THINKING AMONG STUDENTS

Ibragimova Gulsanam Nematovna

Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor of Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Annotation. In article highlighted the need of formation and development of creative and critical thinking of pupils for the process of continuous education. Considered forms of work on development of creative abilities. The description of methods and receptions which acquaints learners to cognitive

activity provided, develops their creativity, independence and which are so widely used in continuous education in present time.

Key words: thinking, continuous education, an education system, creative and critical thinking, learners, creative tasks, skills, formation and development.

Мамлакатимиз таълим тизимини шаклан ва мазмунан ислоҳ қилиш, унинг ҳуқуқий баъзасини такомиллаштириш, моддий-техника базасини мустақкамлаш, таълим-тарбия мазмунини, шакл ва методларини самарадорлигини ошириш борасида муҳим ишлар амалга оширилмоқда. Чунки, таълим жаҳон миқёсида ўз ўрнига эга, обрۇ-эътибор қозонган жамият барпо этиш, мамлакатимизнинг демократик таракқиётини таъминлаш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш, уни демократлаштириш ва либераллаштириш, фуқароларнинг сиёсий-ҳуқуқий, маънавий-ахлоқий, ижтимоий онги ҳамда дунёқараши даражасини ошириш, соғлом тафаккурли баркамол авлодни шакллантиришнинг пойдевори ҳисобланади.

Ўзбекистон республикасининг Биринчи Президенти И.А. Каримов таъкидлаганларидек, “Биз мамлакатимизнинг истиқболи ёш авлодимиз қандай тарбия топишига, қандай маънавий фазилатлар эгаси бўлиб вояга етишига, фарзандларимизнинг ҳаётда нечоғли фаол муносабатда бўлишига, қандай олий мақсадларга хизмат қилишига боғлиқ эканлигини ҳамиша ёдда сақлашимиз лозим” [1]. Бозор муносабатларига асосланган жамиятда яшаш ҳар бир инсондан айниқса, ўқувчи-ёшлардан кенг билимларга эга бўлишни талаб қилади. Шундай экан, вояга етаётган ёш авлодни оилада ва таълим-тарбия муассасаларида ижодий мушоҳада қилишга ўргатиб бориш зарур.

Шунинг учун, биринчи навбатда, таълим мазмуни ва унинг таркибини кенгайтириш ва чуқурлаштириш, хусусан, бу мазмунга нафақат, билим, кўникма ва малака, балки умуминсоний маданиятни ташкил этувчи ижодий фаолият тажрибаси, теварак-атрофга муносабатларни ҳам киритиш ғояси кун тартибига кўндаланг қилиб қўйилди. Ўқувчи шахси ижодкорлигини ривожлантириш, изчил равишда бири иккинчисининг ўрнини тўлдирувчи босқичлардан иборат узлуксиз жараён бўлиб, ушбу жараённинг сифати муайян педагогик-психологик шарт-шароитлар ва вазиятларга боғлиқлиги асос бўлди.

Умумтаълим мактабларида ўқувчиларнинг ўқув жараёнида фанга қизиқишларини орттириш, уларнинг мустақиллиги ва фаоллигини таъминлаш, танқидий тафаккурни шакллантиришга қаратилган билиш жараёнини таркиб топтириш муҳим аҳамиятга эга. Мустақил ижодий тафаккурнинг ривожланиши ўқув жараёнида ўқувчини изланишга ундайди. Бунда шахс фикрлаш фаолиятининг энг муҳим жиҳатлари

намоён бўлади. Бу жараёнда ўқувчи ўқитувчи билан биргаликда фаол изланишда бўладилар. Мактаб ўқувчиларининг ижодий-танқидий фикрлаш даражасини ўрганиш учун уларнинг мулоқотга киришиш жараёнларини кузатиш муҳим аҳамият касб этади. Кузатиш методидан ўқувчиларнинг фикрлаш ва мулоқотга киришиш кўникмаларини қиёслашда кенг фойдаланилади. Ўқувчиларида ижодий-танқидий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга йўналтирилган педагогик тизимни вужудга келтиришда қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш лозим:

- ўқувчиларда ижодий-танқидий фикрлашни шакллантиришнинг педагогик-психологик шароитларини яратиш;
- ўқувчиларнинг ижодий-танқидий фикрлашига қўйилган талабларини аниқлаш;
- ўқувчиларда ижодий-танқидий фикрлаш кўникмаларини шакллантириш жараёнини ўзига хос педагогик технология жиҳатларини аниқлаш.

Умумтаълим мактабларининг юқори синфларда ўқувчи-ёшларнинг ижодий-танқидий фикрлашини ривожлантиришда таълимий ўйинларнинг аҳамияти катта. Ушбу жараёнда ўқитувчи таълимий ўйинлардан ўз ўрнида фойдалана олиши ўқувчиларнинг ижодий-танқидий фикрлашининг ривожланишига ижобий таъсир этади. Таълим жараёнида ижодий, сюжетли-ролли ўйинлар билиш материалларини ўзлаштиришга ундовчи ҳордиқ чиқартиришга хизмат қиладиган усул ва йўл эмас, балки ўйинлар жуда катта эвристик ва ишонтирувчи қувватга эга. Ўйинлар ягона яхлит тарзда кўринган ҳодисаларни бўлиб-бўлиб, қисмларга ажратиб идрок қилиш имконини беради. Шу асосда ўрганилаётган ҳодисаларни қиёслаш, ўзаро фарқлаш ва бир бутун тарзда идрок этиш имконини беради. Ўйинларнинг педагогик аҳамиятини илмий жиҳатдан олдиндан кўра олиш, ўқувчиларнинг ўйинни тасаввур этиш лаёқати яхлит ҳодисалар тизимини билиш даражаси билан боғлиқ.

Ўқувчиларнинг тасаввурлари ва ижодий фаолиятларини кенгайтиришда саёҳат ўйинлари алоҳида педагогик аҳамиятга эга. Улар географик, тарихий, ўлкашунослик, характериға эға. Бундай ўйинлар китоблар, хариталар ва турли ҳужжатлар ёрдамида амалға оширилади. Бундай ўйинлар ўқувчиларда тасаввур қилиш вазиятлари ёрдамида ўтказилади. Барча ҳаракатлар ва кечинмалар ўйиндаги роллар ёрдамида аниқланади. Бу ерда ўқувчилар геолог, иқтисодчи, зоолог, топограф ролларида намоён бўладилар. Ўқувчилар кундаликлар, хатлар ёзадилар, билиш характериға эға бўлган турли-туман материалларни тўплайдилар. Мазкур ёзма ҳужжатларда материалларни ишчан баён қилиш уларнинг фикрлаш жараёнларини жадаллаштиради. Мазкур ўйинларнинг ўзига

хос жиҳатлари ўқувчилар гидрокининг фаоллашуви ҳамда ўзига хос фаолият шаклининг яратилиши, улар орасидаги дўстлик ва ҳамкорлик муҳитининг вужудга келиши билан белгиланади. Бундай ўйинлар ўқувчилар тасаввурининг амалий фаолиятини кенгайтиради. Бундай фаолият ташқи ҳаракатлар ёрдамида амалга оширилади. Шунинг учун ҳам, бевосита доимий ҳаракатга айланади. Шунга кўра, ўйин натижасида ўқувчиларда тасаввурнинг ижодий фаолиятга айланиш жараёни амалга ошади. Бунинг натижасида улар муайян нарсанинг лойиҳасини тузиб, уни ташқи ҳаракатлар ёрдамида амалга оширадilar. Натижада ўқувчилар орасида ҳамкорликдаги ўйин, меҳнат ва ўқиш фаолиятлари амалга оширилади. Бу жараёнда ўқувчилар кўп меҳнат қиладilar, мавзуга оид китоблар, маълумотномалар ва хариталарни таҳлил қиладilar. Маълумки, ҳар бир шахс муайян ижодий қувватга эга. Мазкур ижодий қувватнинг асосини эса янги нарсаларни яратиш ташкил этади. Ўқувчиларнинг тасаввурлари ижодий ҳамда яратувчилик характериға эға бўлади. Ўқув ёки бадиий адабиётларни ўқиш жараёнида ўқувчилар ушбу китобларда баён қилинган воқеликни ўз хотираларида қайта жонлантиришлари талаб этилади.

Ижодий хаёллар яратувчи хаёллардан янги намуналарни мустақил яратиш билан ажралиб туради. Улар ўқувчи фаолиятининг ўзига хос натижаларида акс этади. Инсон шахсининг қимматлилиги унинг таркибида тасаввур қилишнинг қандай йўллари мавжудлигиға боғлиқ. Агар ижодий тасаввур муайян фаолиятда намоён бўлса бу ўқувчи шахсининг юқори даражада ривожланганлигидан далолат беради. Шахс тасаввурини ривожлантириш зарур ҳисобланади. Билиш характеридаги ижодий, сюжетли-ролли ўйинлар шахс тараққиётида алоҳида аҳамиятға эға. Чунки у ўқувчиларнинг хаёлот олами кенгайишиға асос бўлади.

Ўқитувчи ўқувчиларнинг қизиқишларини ошириш учун дарсларнинг мазмун ва сифатиға эътибор беради. Бунинг учун болаларни фикрлашға, уларни фаоллаштиришға ҳаракат қилади. Ўқувчини тайёр билим қабул қилувчи эмас, балки синфда ўқув жараёнининг фаол иштирокчисига айлантириш учун мунозара қилишға йўллайди. Ўқувчиларда ижодий-танқидий фикрлашни шакллантиришда муаммоли ўқитиш методлари самарали натижаларни беради, таълимда муаммоли ёндашиш ўқув дастурларида, ўқитувчи билимларини баён қилишда, ўқувчиларнинг мустақил ишларида ҳам ўз аксини топади. Таълим жараёнида танқидий фикрлашни ривожлантириш бўйича уч босқичли ўқитиш модели даъват қилиш, идрок қилиш ва фикрлаш босқичларидан иборат: даъват босқичида ўқувчиларни дарсға қизиқтириш, мавзу бўйича янги билимлар тўплаш, ахборотлар билан танишишлариға эришилади. Идрок қилиш поғонасида мавзу юзасидан ўз билимларини янги ахборотлар билан

боғлайди, таққослайди ва моҳиятини аниқлашга ҳаракат қилади. Мавзу ўқувчилар томонидан тўлиқ идрок қилингандан сўнг бевосита фикрлаш жараёни бошланади. Бу босқичда олинган янги ғоя ва ахборотлар ўқувчилар томонидан анализ, синтез қилинади ва матн мазмунини ўз тушунчалари асосида сўзлаб берадилар.

Олий ўқув юртларида талабаларни дарс жараёнида фаол иштироки, ижодкорлигини таъминлайдиган, ижодий тафаккурини шакллантиришга йўналтирилган интерфаол дарслар тизими тафаккурни чархлайдиган, Ватанга чексиз муҳаббат, садоқатни, фуқаролик ахлоқи ва демократик маданиятни шакллантирувчи фан асоси бўлиб хизмат қилади. Фанларни ўқитишда “Гуруҳлар билан ишлаш”, “Мунозара”, “Муаммоли ўқитиш”, “Ақлий хужум” каби методлар [2], шунингдек жадваллар билан ишлаш, мустақил фикрни ифодалайдиган ёзма ишлар, иншолар ёзиш талаба-ёшларнинг фаоллигини оширади. Бу методлар асосида олиб борилган дарслар вақт тежамкорлиги билан бирга, янги билимларни ўқувчига етказиб беради, шунинг билан бирга болани фикрлашга, чуқур мушоҳадага ундайдиган, бутун диққат эътиборини ўзига жалб қила оладиган, муаммоли вазиятлар, баҳс-тортишувларда тўғри хулосалар билан вазиятдан чиқиб кета оладиган ва олган билимларини бошқа мавзулар билан боғлаб, умумлаштирадиган шароитга эга бўлади. Ўқув жараёнида талабалар фаоллигини оширувчи ўқитиш методларидан бири “Кичик гуруҳларда ишлаш” методидир. Бунда ўқувчилар кичик гуруҳларга бўлиниб ишлайдилар ва бу жараёнда ҳар бир гуруҳ бир-биридан ўрганишга, ўрганганларини ўз салоҳиятлари доирасида баҳолашга, турли вазиятларда билимларни кадрлаб, хулоса чиқаришларига имкон яратилади.

Ушбу методни қуйидагича қўллаш мумкин:

1. Фаолият йўналиши аниқланади. Муаммодан бир-бирига боғлиқ бўлган масалалар белгиланади. 2. Керакли асос яратилади. Талабалар мазкур муаммо ҳақида тушунчага эга бўлишлари керак (таълимнинг бу методида рангли, лавҳали суратлар, мавзуга оид 5-6 минутлик экранлаштирилган ҳужжатли фильмлар намойиш этилиб, қалтис вазиятларда “Шу ҳолатда мен нима қила олар эдим?”, “Нима қилмоқ тўғри бўларди?”). 3. Гуруҳлар белгиланади. Талабалар гуруҳларга 5-6 кишидан қилиб бўлинади. Аниқ кўрсатма, топшириқ бўйича ишга киришилади. 4. Ўқитувчи ҳар бир гуруҳ фаолиятини қўллаб-қувватлаб, йўналтириб туради. 5. Дарс якуни муҳокама қилинади, ўқувчилар баҳоланади, рағбатлантирилади.

Олий таълим тизимининг педагогика йўналишида таълим олаётган талабаларга билим беришда инсонпарварлик тамойилига мос замонавий технологиялар, яъни изланиш, ишчан ўйинлар,

«Турухли баҳс» каби методларлардан мохирлик билан фойдаланиш ўз самарасини беради. Ўқитувчи эвристик суҳбат орқали талабаларни ижодий мушоҳадага чорлайди, репродуктив метод ўқитувчининг ахбороти, билимларни талабаларга етказишда муаммоли вазиятлар яратиб, уларни ижодкорликка, мустақил фикрлашга йўналтиришда юқори натижа беради. Бунда талабалар ахборотларни таҳлил этишда индуктив ва дедуктив метод, яъни оддийдан мураккабга ва аксинча, мураккаб вазиятлардан оддийга қараб борилади. Яна талабаларнинг ижодий-танқидий фикрлашини ривожлантиришга қаратилган самарали усуллардан бири эркин фикрлаш дарслари ҳисобланади. Эркин фикрлаш дарслари илмий-оммабоп адабиётлар, матбуотда чоп этилган мақолалар ва мақолаларнинг муҳокамаларига бағишланади.

Мунозарали дарсларнинг муваффақияти қўйидаги масалаларни тўғри ҳал этишга боғлиқ:

- ўқувчи-талабаларнинг дарсга қизгин тайёргарлик кўришига;
- улар ўртасида ўзаро ҳамкорлик, ёрдам уюштирилишига;
- ўқувчи-талабаларнинг ўз фикр-мулоҳазаларини тўлиқ баён қилиши ва мантиқан далиллашига;
- ўқувчи-талабаларда бошқаларнинг фикрини сабот ва чидам билан тинглаш кўникмаларининг ҳосил қилинганлигига;
- ўқитувчининг иқтидори, эътиқоди, ўқувчи-талабаларнинг билим фаолиятини фаоллаштира олиш кўникма ва малакаларига эгаллаганлик даражасига боғлиқ бўлади.

«Танқидий тафаккур» услуби талаба қўйилган масала ёки муаммо юзасидан ўз фикрини баён қилиш, ўзгаларнинг фикрларини танқидий қайта идрок этиш, ўз нуқтаи назарини асослаб бериш ва сақлаб қолиш имкониятига эга бўлишига асосланган. Одатда бундай зарурат мувоҳаза характерига эга масалаларни ҳал этаётганда юзага келади. Ушбу услуб ўқитувчига ўқувчи-талабаларнинг тинглаш ва мулоқот қилиш кўникмаларини, турли нуқтаи назардан тушуниш малакасини ривожлантириш, баҳсли масалаларни ҳал қилиш, тахлилий мушоҳада юритиш ва фикрлаш лаёқатини ошириш, уларнинг ўз фикрини шакллантириш маҳоратини мустаҳкамлаш имкониятини беради.

«Танқидий тафаккур»ни ўтказиш услубияти.

1. Ўқувчи-талабалар олдида, муаммоли топшириқ қўйилади ва қуйидаги саволлар берилади: Нима деб ўйлайсиз?, Фикрингиз қанақа?, Сизнингча қандай? Бу каби саволлар ўқувчи-талаба ўз нуқтаи назарини шакллантиришга йўналтирилган бўлади.

2. Ўқувчи-талабага ўз нуқтаи назари, фикрини ишлаб чиқиш учун имконият ва фурсат берилади.

3. Ўқувчи ўз фикрини асослайди, бунда унинг нуқтаи назарини аниқлаб олиш учун қуйидаги саволларни бериш мумкин: Нега бундай деб ўйлайсиз?, Нималар асосида бундай хулосага келдингиз?

4. Ўқитувчи кўриб чиқилаётган масала юзасидан бошқа фикрда бўлган таълим олувчиларга сўзлаш имкониятини беради, бунда қуйидаги саволларни бериш мумкин: Ким айтилган фикрни маъқулламайди, нега?

5. Ўқитувчи ўқувчи-талабалар билан биргаликда ҳар хил нуқтаи назарларни муҳокама қилиш воситасида барча фикрларни таҳлил қилиб чиқади, бунда қуйидаги саволларни бериш мумкин: Нега бошқаларнинг нуқтаи назарини маъқулламайсиз?, Ўз нуқтаи назарингизни тасдиқловчи асослар келтира оласизми?

6. Муаммони топшириқ, масала бўйича қабул қилинган қарорга ўқувчи-талабалар томонидан ўз нуқтаи назарларини қабул қилиши ёки қайта баҳоланиши билан эришилади, бунда қуйидаги саволларни бериш мумкин: Сизнингча, кимнинг нуқтаи назари энг мақбул?, Юзага келган вазиятдан қайси йўл билан чиқиш маъқулроқ?

Ўқитувчи ўқувчиларнинг ижодий-танқидий фикрлашини шакллантиришга хизмат қилувчи метод ва усулларни танлаб таълим жараёнида қўллай олиши, ўқувчиларда ижодий фаолиятни ривожлантиришда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини эътиборга олиш муҳим аҳамият касб этади. Юқори синфлар ўқув материалларини муаммоли тарзда ўрганиш ўқувчиларнинг таълим олишдаги фаоллигини оширади, мустақил ижодий фикрлашга ўргатади. Касб танлашга йўналтирилган ўйинлар уларнинг келажакда тўғри касб танлашларига замин яратади. Олий ўқув юртларида эса, “талаба-ижодкор-мутахассис” тизимига амал қилган ҳолда дарсни ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

2. Каримова В.М., Суннатов Р. ва бошқалар. Мустақил фикрлаш. Академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари учун ўқув қўлланма. – Т.: Шарқ, 2000. – 112 б.

3. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. – Т.: 2008. – Б-27, 28.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Педагог кадрлар қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида” 25-сонли Қарори. – Тошкент, 16 февраль 2006 й.

5. Абасов А.А. Инновации в системе управления. – М.: Новая школа, 1997. – 57-59-б.

Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент: Шарқ, 1994. – 9-17-б.